

МАЛАЩУК
Оксана Степанівна,
кандидат економічних наук, доцент,
докторант Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
НААН України
osmalashchuk@gmail.com
(м. Київ)

ІСТОРИОГРАФІЯ РОЗВИТКУ ВИНОГРАДАРСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)

Досліджено історіографію праць з виноградарства у Російській імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Встановлено, що своєрідною енциклопедією історії виноградарства і виноробства цього періоду є історично-статистичний 6-ти томний нарис М.К. Балласа «Виноделие в России».

Відображено авторський аналіз та систематизацію історичних джерел, які містять безпосередню чи опосередковану інформацію про розвиток виноградарства у період дослідження. Серед них слід відмітити праці М.І. Войнова, М.А. Гартвіса, Ф.І. Гаске, Г.І. Гоголь-Яновського, О.А. Кіпена, А.А. Потебні, А.П. Сербуленко, В.Я. Скробишевського, В.Є. Таїрова, М.Є. Цабеля та інших.

Визначено, що окрему групу історичних джерел становлять спеціалізовані періодичні видання, завдяки яким повніше і детальніше сформульовано уявлення цілісної картини дослідження розвитку виноградарства. Зокрема, журнал «Вестник виноделия», який видавався упродовж 1892–1917 рр. щомісячно в Санкт-Петербурзі В.Є. Таїровим за підтримки Департаменту Землеробства, став справжньою енциклопедією з вирішення проблем виноградарства та виноробства.

Ключові слова: історіографія, виноградарство, історичні джерела, спеціалізовані періодичні видання, Російська імперія, наукові засади виноградарства.

HISTORIOGRAPHY OF WINE GROWTH DEVELOPMENT IN RUSSIAN EMPIRE (second half of the 19th – beginning of 20th centuries)

The historiography of works on viticulture of the Russian Empire in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries was explored. It was established that a kind of encyclopaedia of the history of viticulture and winemaking of this period is historical-statistical 6-volume essay «Winery in Russia» by M.K. Ballas.

The author's analysis and systematization of historical sources, which contain direct or indirect information on the development of viticulture of the studied period, are shown. Among them should be noted works by M.I. Voinov, M.A. Gartvis, F.I. Gaske, G.I. Gogol-Yanovsky, O.A. Kipen, A.A. Potebni, A.P. Serbulenko, V.Y. Skrobyshevsky, V.E. Tairov, M.E. Tsabel and other.

Researches show that separate group of historical sources consists of specialized periodicals, through which a more complete picture of viticulture development. In particular, the journal «Herald of Winemaking», which was published in the period of 1892–1917 monthly in St. Petersburg by V.E. Tairov, with the support of the Department of Agriculture, which became a real encyclopaedia on solving problems of viticulture and winemaking.

Keywords: *historiography, viticulture, historical sources, specialized periodicals, Russian empire, scientific principles of viticulture.*

ИСТОРИОГРАФИЯ РАЗВИТИЯ ВИНОГРАДАРСТВА В РУССКОЙ ИМПЕРИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКОВ)

Исследовано историографию работ виноградарства Русской империи во второй половине XIX – начале XX веков. Установлено, что своеобразной энциклопедией истории виноградарства и виноделия этого периода выступает исторически-статистический 6-ти томный очерк М.К. Балласа «Виноделие в России».

Отображен авторский анализ и систематизация исторических источников, содержащие непосредственную или опосредованную информацию о развитии виноградарства в период исследования. Среди них нужно отметить труды Н.И. Воинова, Н.А. Гартвиса, Ф.И. Гаске, Г.И. Гоголь-Яновского, А.А. Кипена, А.А. Потебни, А.П. Сербуленко, В.Я. Скробишевского, В.Е. Таирова, Н.Е. Цабеля и других.

Определено, что отдельную группу исторических источников составляют специализированные периодические издания, благодаря которым полнее и подробнее сформировано представление целостной картины исследования развития виноградарства. В частности, журнал «Вестник виноделия», который издавался на протяжении 1892–1917 гг. ежемесячно в Санкт-Петербурге В.Е. Таировым при поддержке Департамента Земледелия, стал настоящей энциклопедией с решения проблем виноградарства и виноделия.

Ключевые слова: историография, виноградарство, исторические источники, специализированные периодические издания, Русская империя, научные основы виноградарства.

Постановка проблеми. Виноградарство в Україні завжди було важливим видом економічної діяльності та упродовж останніх століть зазнавало певних підйомів та спадів. Наприкінці XIX ст. відбувався активний розвиток виноградарської галузі, у зв'язку з чим зростає зацікавленість науковців до систематизації історіографії виноградарства. Це було зумовлено тим, що дослідження у зазначеному напрямі сьогодні досить незначні та мають несистемний, фрагментарний, інколи статистичний характер, що вказує на відсутність комплексного дослідження з вищенаведеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначення історіографії розвитку виноградарської науки в Україні не було об'єктом спеціального історичного дослідження з боку науковців. Окремі аспекти цієї тематики висвітлено у працях А.М. Авидзби [15], Н.Г. Бернар [7], О.В. Корзун [23], М.А. Пеляха [25] та інших. Тому на сьогодні залишається актуальним і потребує подальшого узагальнення аналіз напрацювань у цьому напрямі.

Мета і завдання дослідження. Метою написання статті є аналіз і систематизація історичних джерел з розвитку виноградарства на території сучасної України у другій половині XIX – на початку XX століть.

Виклад основного матеріалу. В історіографії розвитку виноградарства другої половини XIX – початку XX століть відмітимо зведену узагальнюючу працю, присвячену вирішенню цієї проблеми – історично-статистичний нарис М.К. Балласа в шести частинах «Виноделие в России» [1–6], видане упродовж 1895–1903 рр. в Санкт-Петербурзі. Виноградар та винороб М.К. Баллас (біля 1851 р. – біля 1918 р.), який тривалий час займався безпосередньо вирощуванням винограду в Бессарабії, намагався сприяти розвитку галузі, брав активну участь в роботі Товариства сільського господарства Південної Росії та у видавництві «Вестника виноделия».

В історичному нарисі М.К. Баллас відобразив стан виноградарства та виноробства в Російській імперії, надав характеристику розвитку галузі в Бессарабії, Подільській, Катеринославській та Херсонській губерніях, а також у Криму, на Кавказі, Закавказзі та інших регіонах. Зокрема, у статистичному нарисі надано відомості про ґрунтові умови та місце розташування виноградників, вказані їх площі, сорти, технології вирощування, інформацію про шкідники і хвороби, урожайність, витрати і прибуток.

Однією з фундаментальних праць, яка узагальнила досвід вітчизняних і зарубіжних спеціалістів у галузі виноградарства Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. і стала одним із перших видань російською мовою, було видання А.А. Потебні, В.Я. Скробишевського «Руководство по виноградарству» (1906 р.) [26]. У книзі надано районування території Російської імперії та площі виноградників; практичні рекомендації з ефективних способів розмноження, щеплення, садження виноградників, перевірки сортів, обрізання і формування винограду, догляду за виноградниками, боротьби із захворюваннями та шкідниками тощо.

Серед праць цього періоду слід виділити ґрунтовну роботу В.К. Вінберга «Практическое руководство виноградарства и виноделия», яка носила практичний характер і вийшла в світ 4-ма виданнями [8–9]. У 1885 р. вийшло в світ перше видання цього твору, в основу якого були покладені кращі праці російської та іноземної літератури з виноградарства та виноробства, а також власні спостереження і досвід, які зумів набути автор, займаючись виноградарством упродовж 20 років на південному березі Криму. Її автор мав за мету представити виноградарям і виноробам можливість мати під рукою книгу, до якої вони могли б звертатись за необхідними правками та знайти в ній практичні вказівки і найновіше технічне удосконалення за всіма галузями виноградного господарства.

Перша частина книги присвячувалась виноградарству, друга – виноробству взагалі, третя – приготуванню деяких найбільш відомих іноземних вин: натуральних і підроблених. У 1889 р. книга вийшла другим виданням у

виправленому і доповненому вигляді. У новому виданні книга була розділена лише на дві частини: 1) виноградарство; 2) виноробство. Причому, в другу частину були включені короткі відомості про приготування найбільш відомих іноземних натуральних вин: хересу, мадери, шампанського та ін. У 1896 р. вийшло третє видання цієї книги з новими виправленнями і доповненнями. У загальному це видання мало відрізнялось від попереднього, і доповненням підлягала переважно друга частина праці, а саме виноробство. Із нових доданих параграфів слід відмітити опис деяких силомірів, загальні вказівки про очищення вина, список виноградних сортів, які рано розпускали листя, а також алфавітний покажчик синонімів іноземних назв сортів винограду. Матеріали були розділені замість попередніх 18 розділів на 21: у самостійні розділи були виділені статті про способи розмноження виноградної лози, бродіння і приготування столових, десертних та лікерних вин. Причому перша частина керівництва містила 9 розділів, а друга – 12. У кінці книги надано загальний алфавітний покажчик предметів і список літературних джерел. У 1903 р. вийшло 4-те видання цієї книги, яке включало в себе такі розділи: виноградний кущ і його частини, різні способи розмноження виноградної лози, формування стовбуру, сорти виноградної лози, розведення виноградників, догляд за виноградником, добрива, хвороби виноградної лози і способи її лікування, шкідники виноградників і заходи з їх знищення, побудова винного господарства, виноградне сушло, бродіння, вино, виноробство, столові вина, лікерні, солодкі та десертні вина, догляд за вином, покращення якості та збільшення кількості вина, дослідження вина, хвороби і недоліки вина, способи користування залишками виноробства [9].

У ті часи праця В.К. Вінберга була однією з кращих у вітчизняній літературі щодо виноградарства та виноробства. Проте, слід відмітити, що у цій книзі були деякі недоліки: майже нічого не згадувалось про значення і культуру американських сортів винограду важливих для боротьби з філоксерою; незадовільна стаття про «визначення відсоткового вмісту води, чорнозему, глини, вапна і піску в ґрунті»; недостатньо було приділено уваги

вирішенню проблеми чистої культури винних дріжджів. Розділ про шкідливі для виноградної лози шкідники не зовсім відповідав тогочасному стану знань з цієї проблеми. Говорячи про філоксеру В.К. Вінберг не наводив інформацію про американські лози і про розведення винограду на пісках. Нова російська література з філоксерної проблеми також не була взята ним до уваги, а дослідження спиралось на праці застарілих брошур Н.Я. Данилевського, якими автор користувався при складанні цього керівництва.

У 1898 р. була надрукована праця К.С. Кропоткіна «Очерк виноградарства и виноделия с ампелографическим описанием болем 1000 сортов винограда» [24], яка складалась з чотирьох частин. У першій частині викладено опис будови виноградної лози, ґрунти, добрива, клімат і класифікація лоз. У другій частині надано ампелографічний опис європейських і американських лоз, у третій – культура винограду, у четвертій – виноробство і погрібне господарство.

Одним з відомих вчених виноградарів періоду дослідження був Г.І. Гоголь-Яновський (1868–1931 рр.), який працював головним виноробом Тіфліського винного підвалу, помічником інспектора удільного виноградарства і виноробства Головного управління уділів у Москві. Він побував у багатьох державах Європи з метою дослідження культури винограду і технології вин. Результатом цих поїздок стало видання «Виноградники и виноделие во Франции и Германии» (1897 р.) [12]. Зміст цієї книги включає короткий опис виноградного господарства і виноробства у південній Франції, Жиронді, Бургундії і Рейну. Автор у загальному описує кліматичні умови кожної з територій, заходи культури вирощування, сортимент лоз, хвороби винограду і способи боротьби з ними у кожній із цих областей. Порівняно багато місця відведено опису окремих виноробних господарств та заходам виноробства.

Говорячи про щеплення до американських підщеп в ґрунт, автор відмітив, що підщепи зрізуються при цьому нижче поверхні землі [12, с. 11]. Але як правило це не робилось, оскільки при такому щепленні, щіпка око ренюється і росте незалежно від підщепи, та в кінці кінців відділяється від неї взагалі. Для

того, щоб уникнути висихання, прищеплену рослину потрібно щільно окутати землею до верхнього вічка підщепи. Книга закінчується деякими практичними висновками, які автор робить стосовно південно-руського виноградарства.

Значний внесок у розвиток вітчизняного виноградарства належить М.І. Войнову (1851–1925 рр.). Упродовж всієї своєї практичної діяльності він розміщував свої спеціальні статті у журналах: «Крымский вестник садоводства и виноделия» (1879 р.), «Вестник Садоводства» (1877 р., 1886–1889 рр.), «Кавказское Сельское Хозяйство» (1894 р.), «Русский Винодел» та «Листок Русского Винодела» (1888–1889 рр.), «Плодоводство» (1890 р.), «Вестник виноделия» (з 1892 р.). Ним у 1889 р. видано «Краткое практическое руководство по виноградарству» [10]. Зазначена книга декілька разів перевидавалась і у 1926 р., вже після смерті М.І. Войнова, вийшло у світ шосте видання під назвою «Практическое виноградарство». Це практичне керівництво відіграло важливу роль у розвитку виноградарства південних районів Російської імперії у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

До відомих науковців, які виконували велику роботу з поширення і популяризації наукових знань у галузі виноградарства і виноробства, слід віднести В.Є. Таїрова (1859–1938 рр.) – члена-кореспондента та дійсного члена 18 російських та зарубіжних наукових товариств, з 1901 р. – члена, а з 1903 р. – віце-президента Міжнародної організації виноградарів і виноробів. Він є автором більше ніж 500 наукових та науково-популярних робіт, доповідач 24 міжнародних конгресів та з'їздів.

Праці В.Є. Таїрова з виноградарства і виноробства за виключенням деяких самостійних видань друкувались у різних російських та іноземних журналах і газетах: «Вестник виноделия» (1892–1917 рр.), «Записки Кавказского общества сельского хозяйства» (1885–1890 рр.), «Сельский хозяин» (1886–1892 рр.), «Сельское Хозяйство и Лесоводство» (1888–1889 рр.), «Земледельческая газета» та «Вестник русского сельского хозяйства» (1889–1893 рр.), «Vigne américaine» (1890–1893 рр.), «Progrès agricole et viticole» (1887, 1893 рр.), «Annales de l'Ecole nationale d'agriculture de Montpellier» (1888 р.), «Wienbau und

Weinhandel» (1886–1888 pp.), «Weinlaube» (1887 p.), «Zeitschrift für analytische Chemie» (1887 p.).

Окрім того, професором складено розділ «Виноградарство і виноробство» у виданні Міністерства державних маєтностей «Сельское Хозяйство и Лесоводство», випущеному з нагоди Колумбійської виставки 1893 р. у Чикаго; надруковані повідомлення «Загальний огляд навчальних закладів з виноробства в Австрії» у «Трудах III-го отделения съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России» (1889 р.), та «Справжнє становище виноробства в Росії і заходи до його підняття» у «Трудах VIII-го съезда русских естествоиспытателей и врачей» (1890 р.) тощо [25].

На особливу увагу заслуговує книга В.Є. Таїрова «Библиографический указатель книг, брошюр и журнальных статей по виноградарству и виноделию, напечатанных с 1755 по 1890 г. включительно» [28], видана Департаментом Землеробства у 1891 р., над якою автор працював майже 2 роки. Показчик містить 4265 записів та складається з двох частин: 1) книги і брошури; 2) журнальні статті. У першій частині матеріал згрупований у хронологічному порядку, в другій – розміщений за тематичними розділами. У «Передмові» розміщений список переглянутих журналів із вказуванням їх скорочених назв; розміщений також список періодичних видань, в яких статей за тематикою не виявилось. Крім літератури за темою, у показчик увійшли видання навчальних закладів, курсів із виноградарства і виноробства, урядові розпорядження, відзиви про книги та брошури, статті про акциз, податки і мито на вино та інші напої. У кінці показчика знаходився алфавітний показчик прізвищ авторів і перекладачів.

Професор В.Є. Таїров брав участь у підготовці двох капітальних праць: «Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона» [14], де він за запрошенням професора Д.І. Менделєєва, взяв на себе керівництво відділом виноградарства і виноробства та помістив біля 90 спеціальних статей. Згодом у всесвітньо відомій семитомній «Ампелографії» (Ampelographie – Traite general de viticulture) [34], виданій упродовж 1901–1910 pp. у Парижі за ред. Віала і

Вермореля – у третьому та четвертому томі В.Є. Таїровим надані детальний опис сортів винограду з додатками: ереванського – Харджі та кахетинського – Мцвані та Сапераві; у сьомому томі – коротка характеристика важливих сортів винограду, які розводили у виноробних районах Російської імперії.

У друкованому виданні В.Є. Таїрова «Виноградное вино и алкоголизм» (1915 р.) опубліковано записку автора, як консультанта Головного Управління Землеустрою і Землеробства з проблем виноградарства та виноробства про те, що за своїм складом і механізмом дії на організм людини, вино не можна розглядати як чинник виникнення алкоголізму та бачення шляху протидії розвитку алкоголізму в «...широкій пропаганді заміни горілки доброякісними виноградними, плодовими і ягідними винами, медом, квасом та іншими напоями. Хоча це, правда, довгий, але зате вірний шлях» [29].

У розвиток наукових засад виноградарства значний внесок зробив вчений і педагог у галузі виноградарства, автор низки монографій, навчальних посібників і більше 200 статей О.А. Кіпен (1870–1938 рр.) – вихованець Національної Школи Агрокультури в Монпельє (Франція, 1895 р.) – колиски плеяди знаменитих вчених: Фоекса, Віала, Раваза, Планшона, Валері Майе, Буфара, Дегрюллі та багатьох інших. В його працях висвітлені проблеми розроблення теорії та практики прищеплення винограду, агротехніки його вирощування у середній Бессарабії й на півдні України, інтродукції кращих сортів, популяризації прищепленого винограду, боротьби з фальсифікацією вин. Зокрема наукові парці: «Винодельческий кризис в Бессарабии» (1903 р.) [16], «Основы рационального виноградарства в средней Бессарабии» (1908 р.) [17], «Прививка винограда» (1909р.) [18], «Обрезка винограда» (1910 р.) [19], «Защита виноградников от различных атмосферических влияний» (1912 р.) [20], «Краткое практическое руководство к разведению винограда в степной местности Екатеринославской, Херсонской и Подольской губерний» (1913 р.) [21].

Особливого розвитку в другій половині XIX ст. виноградарство набуло у Криму, який став потужним виноградно-виноробним регіоном Російської

імперії, дослідницьким полігоном нових сортів винограду і нових технологій вина, а Магарачський заклад виноградарства та виноробства – його науковим і освітянським центром [7]. Упродовж 1860–1890 рр. його діяльність стосувалася різних напрямів у виноградарстві: фахівці здійснювали агробіологічне досліджування та оцінювання численних сортів винограду з метою виявлення найбільш рентабельних для окремих районів Криму. Вперше в історії вітчизняного виноградарства у закладі «Магарач» були розроблені найкращі способи формування виноградного куща, у тому числі й найбільш поширений тепер спосіб вирощування винограду на низькій шпалері з розтяжкою лози; виконано багаторічне порівняльне дослідження різних форм виноградних лоз із виокремленням «гюйо» «медокської» як найбільш економічно ефективних в умовах Південного берега Криму [30].

Виноградарство Криму в період дослідження висвітлено у працях М.А. Гартвіса, Ф.І. Гаске, А. Княжевича, А.П. Сербуленко, М.Є. Цабеля та інших. У 1855 р. другий директор Нікітського ботанічного саду М.А. Гартвіс (1793–1860рр.) зробив перший короткий опис магарацької ампелографічної колекції з господарської та технологічної точок зору та охарактеризував 79 найкращих сортів винограду в «Обзоре действий Императорского Никитского сада и Магарачского училища виноделия» [11], виданий Департаментом сільського господарства.

У публікації А. Княжевича «О состоянии виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма» [22] описано стан виноградарства Криму в господарському, технічному, статистичному та економічному відношенні. Зокрема, у книзі відображені дослідження щодо: визначення сортів винограду, які вирощували для споживання (отримання ягоди) та для виготовлення вина; опис і аналіз ґрунтів виноградних плантацій; способи оброблення виноградників, переваги та недоліки кожного із них та ін.

Складну та кропітку роботу з дослідження та випробування великої кількості сортів винограду «Магарач» і колекційних сортів Нікітського ботанічного саду зробив Ф.І. Гаске – головний виноградар та винороб

Магарацького закладу, який працював у Магарачі 27 років та викладав у Нікітському училищі. Він описав генетичні особливості цих сортів та виокремив найпродуктивніші з них. Результатом його роботи стали рекомендації виробництву 1) «По закладыванию виноградников сортами для виноделия столовых вин» (1845 р.), 2) «По подбору лучших сортов винограда для производства вин крепких, полусладких, сладких и ликерных, не вдаваясь к приему спиртования» [15].

Наступники Ф.І. Гаске – А.П. Сербуленко, М.Є. Цабель продовжили і розвинули подальші його роботи з дослідження винограду, зібраного на магарацькій сортиментній ділянці. У 1871 р. вийшла з друку книга М.Є. Цабеля з примітками та доповненнями А.П. Сербуленка «Виноградные сорта по областям. Сокращенный перевод сочинения Ampelographie universelle, par le C-
te Odart. Формирование куста и описание плодов сортимента виноградных лоз Императорского Никитского сада» [31], в якій він узагальнив величезний досвід (свій та Ф.І. Гаске) щодо заходів сортовивчення винограду та їх використання у виноробстві, а також оригінальні висновки і спостереження про деякі особливості агротехніки сортів винограду з характеристикою отриманих з них вин.

У праці «Научные данные, относящиеся к искусственному удобрению возделываемых почв вообще, и виноградников в особенности» [32] Н.Е. Цабель обґрунтував необхідність внесення хімічних добрив у ґрунт під виноградники, без яких неможливий нормальний ріст куща винограду та отримання високоякісних врожаїв. Праця включає статистичний матеріал за нормами вмісту мікроелементів у ґрунті під виноградниками: калію, фосфору, кальцію, магнію та заліза та ін.

У 1873 р. вийшло друком підготовлене Н.Е. Цабелем «Руководство по виноградарству с атласом рисунков» [33], в якому відображені такі завдання: географічне розповсюдження виноградників, будова виноградного куща, способи їх розмноження, підготовка саджанців в шкільках, висаджування виноградників чубуками, опис і порядок робіт при вирощуванні виноградників,

їх підрізка і формування, процес дозрівання ягід та збереження, хвороби, шкідники і пошкодження винограду, удобрення виноградників.

Наприкінці XIX ст. у галузі виноградарства було приділено значну увагу дослідженню та опису грибкових хвороб виноградної лози, способів лікування і заходів боротьби з ними, зокрема у посібнику для садоводів та виноградарів, яке було видане за розпорядженням Департаменту землеробства [13]. Засіб боротьби з грибковою хворобою винограду оїдіумом описано А.П. Сербуленком, який працював над дослідженнями ефективного використання сірки для обпилювання виноградників проти нього. У 1866 р. результати його досліджень висвітлені у праці «Краткое практическое наставление, как лечить болезнь винограда (*Oidium tuckeri*)» [27].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що перший досвід дослідження виноградно-виноробного виробництва у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. відображено у працях М.К. Балласа «Виноделие в России».

Встановлено, що єдиним тогочасним підручником з виноградарства було видання А.А. Потебні, В.Я. Скробишевського «Руководство по виноградарству», в якому відображені базові знання з вирощування, розмноження, догляду за культурою винограду та наведений опис кращих вітчизняних і закордонних сортів.

Серед відомих науковців-виноградарів, які активно займалися дослідженнями в галузі виноградарства на території Російської імперії періоду дослідження були: В.К. Вінберг, М.І. Войнов, Г.І. Гоголь-Яновський, М.А. Гартвіс, Ф.І. Гаске, О.А. Кіпен, А.П. Сербуленко, В.Є. Таїров, М.Є. Цабель та інші.

Узагальнюючи результати дослідження з історіографії проблеми, можна зробити висновок, що у цілому наявна джерельна база із зазначеної проблеми створює можливості для поглибленого дослідження історії розвитку наукових засад виноградарства в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Баллас М. К. Виноделие в России : исторически-статистический очерк. Санкт-Петербург, 1895. Ч. 1 : Крым, степная часть Таврической губернии, Дон и Астрахань. 213 с.
2. Баллас М. К. Виноделие в России : исторически-статистический очерк. Санкт-Петербург, 1896. Ч. 2 : Западное Закавказье. 240 с.
3. Баллас М. К. Виноделие в России : исторически-статистический очерк. Санкт-Петербург, 1897. Ч. 3 : Восточное Закавказье. 403 с.
4. Баллас М. К. Виноделие в России : исторически-статистический очерк. Санкт-Петербург, 1898. Ч. 4 : Предкавказье. 256 с.
5. Баллас М. К. Виноделие в России: исторически-статистический очерк. Санкт-Петербург, 1899. Ч. 5 : Южная Россия (Бессарабия, Херсонская, Подольская и Екатеринославская губернии). 455 с.
6. Баллас М. К. Виноделие в России : исторически-статистический очерк. Санкт-Петербург, 1903. Ч. 6 : Азиатская Россия (Туркестан). 288 с.
7. Бернар Н. Г. Історія виноградарства як науки : від Нікітського Ботанічного Саду до інституту «Магарач». *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 10. С. 158–168.
8. Винберг В. К. Практическое руководство виноградарства и виноделия. Дерпт : Шнакенбург, 1885. 254 с.
9. Винберг В. К. Практическое руководство виноградарства и виноделия. Дерпт : Шнакенбург, 1904. 330 с.
10. Воинов Н. И. Краткое практическое виноградарство. Санкт-Петербург : изд. А. Ф. Девриена, 1889. 42 с.
11. Гартвис Н. А. Обзор действий Императорского Никитского сада и Магарачского училища виноделия, составленный Н. Гартвисом и изданный Департаментом сельского хозяйства. Санкт-Петербург, 1855. 51 с.
12. Гоголь-Яновский Г. И. Виноградники и виноделие во Франции и Германии. Тифлис : тип. Тифлисскаго Метехскаго тюремнаго замка, 1897. 157с.
13. Грибные паразитные болезни виноградной лозы. Описание важнейших, встречающихся в России паразитных грибков виноградников, с указанием способов лечения и мер борьбы : пособие для садоводов и виноградарей. Санкт-Петербург, 1899. 83 с.
14. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского. Санкт-Петербург, 1890–1907. Т. 1–41 А [1–82], доп. 1-2 А [1–4].
15. Замечательные ученые-виноградари / под ред. А. М. Авидзба, В. И. Иванченко. Симферополь : Таврида, 2008. 158 с.
16. Кипен А. А. Винодельческий кризис в Бессарабии (доклад) : труды Съезда виноградарей и виноделов в Одессе, 9–15 февр. 1903 г. Одесса, 1903, Т. 2. С. 124–132.
17. Кипен А. А. Основы рационального виноградарства средней Бессарабии. Санкт-Петербург, 1908. 208 с.

18. Кипен А. А. Прививка винограда. *Библиотека вестника виноделия*. Одесса, 1909. № 2. 46 с.
19. Кипен А. А. Обрезка винограда. *Библиотека Вестника виноделия*. Одесса, 1910. № 6. 48 с.
20. Кипен А. А. Защита виноградников от различных атмосферических влияний. Санкт-Петербург : П. П. Сошкин, 1912. 42 с.
21. Кипен А. А. Краткое практическое руководство к разведению винограда в степной местности Екатеринославской, Херсонской и Подольской губерний. Санкт-Петербург : изд. А. Ф. Девриена, 1912. 104 с.
22. Княжевич А. О состоянии виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма. Санкт-Петербург : тип. Ф. Стелловского, 1868. 72 с.
23. Корзун О. В. Діяльність Національного наукового центру «Інститут виноградарства і виноробства імені В. Є. Таїрова» НААН у роки німецько-радянської війни. *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання*. 2019. № 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-1/09.pdf> (дата звернення : 30.05.2019).
24. Кропоткин К. С. Очерк виноградарства и виноделия с ампелографическим описанием более 1000 сортов винограда. Санкт-Петербург, 1898. Ч. 1. 152 с.
25. Пелях М. А., Охременко Н. С. Рассказы о виноградарях и виноделах. Кишинев : Картя Молдовеняскэ, 1982. 144 с.
26. Потенбня А. А., Скробишевский В. Я. Руководство по виноградарству. Санкт-Петербург : изд. А. Ф. Девриена, 1906. 464 с.
27. Сербуленко А. Краткое практическое наставление, как лечить болезнь винограда. Симферополь : тип. Таврического губернского правления, 1866. 13 с.
28. Таиров В. Е. Библиографический указатель книг, брошюр и журнальных статей по виноградарству и виноделию, напечатанных с 1755 по 1890 г. включительно. Санкт-Петербург : типо-лит. Винеке, 1891. 196 с.
29. Таиров В. Е. Виноградное вино и алкоголизм. Одесса : тип. под фирмой «Вестник Виноделия», 1915. 24 с.
30. Ховренко М., Казаринов Н. Культура винограда в различных формах. Опыты на формирующем отделе виноградника Императорского Никитского сада. Симферополь : тип. С. Спиро, 1901. 36 с.
31. Цабель Н. Е. Виноградные сорта по областям. Сокращенный перевод сочинения *Ampelographie universelle, par le C-te Odart*. Формирование куста и описание плодов сортифта виноградных лоз Императорского Никитского сада. Симферополь : тип. С. Спиро, 1871. 223 с.
32. Цабель Н. Е. Научные данные, относящиеся к искусственному удобрению возделываемых почв вообще, и виноградников в особенности. Одесса, 1872. 31 с.
33. Цабель Н. Е. Руководство по виноградарству с атласом рисунков. Одесса : тип. Л. Нитче, 1873. 166 с.
34. *Traité Général de Viticulture. Ampelographie / édité par Viala P., Vermorel V.* Paris : Et. Masson. 1901–1910. 7 vol.

References

1. Ballas, M. (1895). *Vinodelie v Rossii : istoricheski-statisticheskij ocherk* [Winemaking in Russia : historical and statistical essay]. Sankt-Peterburh. 1 : *Krim, stepnaia chast Tavrycheskoi gubernyy, Don y Astrakhan* [Crimea, steppe part of Tauride province, Don and Astrakhan]. 213. [in Russian].
2. Ballas, M. (1896). *Vinodelie v Rossii : istoricheski-statisticheskij ocherk* [Winemaking in Russia : historical and statistical essay]. Sankt-Peterburh. 2 : *Zapadnoe Zakavkaze* [Western Transcaucasia]. 240. [in Russian].
3. Ballas, M. (1897). *Vinodelie v Rossii : istoricheski-statisticheskij ocherk* [Winemaking in Russia : historical and statistical essay]. Sankt-Peterburh. 3 : *Vostochnoe Zakavkaze* [Eastern Transcaucasia]. 403. [in Russian].
4. Ballas, M. (1898). *Vinodelie v Rossii : istoricheski-statisticheskij ocherk* [Winemaking in Russia : historical and statistical essay]. Sankt-Peterburh. 4 : *Predkavkaze* [Ciscaucasia]. 256. [in Russian].
5. Ballas, M. (1899). *Vinodelie v Rossii : istoricheski-statisticheskij ocherk* [Winemaking in Russia : historical and statistical essay]. Sankt-Peterburh. 5 : *Yuzhnaia Rossyia (Bessarabyia, Khersonskaia, Podolskaia y Ekaterynoslavskaia gubernyy)* [South Russia (Bessarabia, Kherson, Podolsk and Yekaterinoslav provinces)]. 455. [in Russian].
6. Ballas, M. (1903). *Vinodelie v Rossii : istoricheski-statisticheskij ocherk* [Winemaking in Russia : historical and statistical essay]. Sankt-Peterburh. 6 : *Azyatskaia Rossyia (Turkestan)* [Asian Russia (Turkestan)]. 288. [in Russian].
7. Bernar, N. H. (2014). *Istoriia vynohradarstva yak nauky : vid Nikitskoho Botanichnoho Sadu do instytutu «Magarach»* [History of viticulture as a science: from the Nikitsky Botanical Garden to the institute «Magarach»]. *Chornomorskyi litopys* [Blacksea chronicle]. 10. 158–168. [in Ukrainian].
8. Vynberh, V. K. (1885). *Prakticheskoe rukovodstvo vinogradarstva i vinodelija* [Practical guide to viticulture and winemaking]. Derpt : Shnakenburh. 254. [in Russian].
9. Vynberh, V. K. (1904). *Prakticheskoe rukovodstvo vinogradarstva i vinodelija*. [Practical guide to viticulture and winemaking]. Sankt-Peterburh : yzd. A. F. Devryena. 330. [in Russian].
10. Voynov, N. Y. (1889). *Kratkoe prakticheskoe vinogradarstvo* [Brief practical viticulture]. Sankt-Peterburh : yzd. A. F. Devryena. 42. [in Russian].
11. Hartvys, N. A. (1855). *Obzor dejstvij Imperatorskogo Nikitskogo sada i Magarachskogo uchilishha vinodelija, sostavlennyj N. Gartvisom i izdannyy Departamentom sel'skogo hozjajstva* [Overview of the actions of the Imperial Nikitsky Garden and Magarachsky School of Winemaking, compiled by N. Gartvis and published by the Department of Agriculture. St. Petersburg]. Sankt-Peterburh. 51. [in Russian].
12. Hohol-Ianovskyi, H.Y. (1897). *Vinogradniki i vinodelie vo Francii i Germanii* [Vineyards and winemaking in France and Germany]. Tyflys : typ. Tyflysskaho Metekhskaho tiuremnao zamka, 157. [in Russian].

13. (1899). *Gribnyja parazitnyja bolezni vinogradnoj lozy. Opisanie vazhnejshih, vstrechajushhihsja v Rossii parazitnyh gribkov vinogradnikov, s ukazaniem sposobov lechenija i mer bor'by : posobie dlja sadovodov i vinogradarej* [Mushroom parasitic diseases of the vine. Description of the most important parasitic fungi of vineyards found in Russia, with an indication of treatment methods and control measures : a handbook for gardeners and winegrowers]. Sankt-Peterburh. 83. [in Russian].

14. Andreevskiy, Y. E. Arsenev, K. K. and Petrushevskiy O. O. (1890–1907). *Jenciklopedicheskiy slovar' F. A. Brokgauza i I. A. Efrona* [Encyclopedic dictionary of F. A. Brockhaus and I. A. Efrona]. 1–41 A [1–82], dop. 1–2 A [1–4]. [in Russian].

15. Avydzba, A. M. and Ivanchenko, V. I. eds. (2008). *Zamechatel'nye uchenye-vinogradari* [Remarkable Winegrowers]. Symferopol : Tavryda. 158. [in Russian].

16. Kypen, A. A. (1903). *Vinodel'cheskiy krizis v Bessarabii (doklad) : trudu sjezda vynohradarei y vynodelov v Odesse, 9–15 fevr. 1903 h.* [The wine crisis in Bessarabia (report)] : proceedings of the Congress of winegrowers and winemakers in Odessa, 9–15 Feb. 1903. Odessa. 2. 124–132. [in Russian].

17. Kypen, A. A. (1908). *Osnovy racional'nogo vinogradarstva srednej Bessarabii* [Basics of rational viticulture of middle Bessarabia]. Sankt-Peterburh. 208. [in Russian].

18. Kypen, A. A. (1909). *Privivka vinograda* [Grafting grapes]. *Biblioteka Vestnika vinodelija* [Wine Herald Library]. Odessa. 2. 46. [in Russian].

19. Kypen, A. A. (1910). *Obrezka vinograda* [Cutting grapes]. *Biblioteka Vestnika vinodelija* [Wine Herald Library]. Odessa. 6. 48. [in Russian].

20. Kypen, A. A. (1912). *Zashhita vinogradnikov ot razlichnyh atmosfericheskikh vlijanij* [Protection of vineyards from various atmospheric influences]. Sankt-Peterburh : P. P. Soikyn. 42. [in Russian].

21. Kypen, A. A. (1912). *Kratkoe prakticheskoe rukovodstvo k razvedeniju vinograda v stepnoj mestnosti Ekaterinoslavskoj, Hersonskoj i Podol'skoj gubernij* [Brief practical guide to the cultivation of grapes in the steppe district of Yekaterinoslav, Kherson and Podolsk provinces]. Sankt-Peterburh : yzd. A. F. Devryena. 104. [in Russian].

22. Kniazhevych, A. (1868). *O sostojanii vinogradarstva i vinodelija na Juzhnom beregu Kryma* [On the state of viticulture and winemaking on the southern coast of Crimea]. Sankt-Peterburh : typ. F. Stellovskoho. 72. [in Russian].

23. Korzun, O. V. (2019). *Diiialnist Natsionalnoho naukovooho tsentru «Instytut vynohradarstva i vynorobstva imeni V. Ye. Tairova» NAAN u roky nimetsko-radianskoi viiny* [Activities of the National Scientific Center «Institute of Viticulture and Winemaking named after V. Y. Tairov NAAS» in the years of the German-Soviet war]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of science and biography]. 2019. 1. <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-1/09.pdf> (last accessed : 30.05.2019). [in Ukrainian].

24. Kropotkyn, K. S. (1898). *Ocherk vinogradarstva i vinodelija s ampelograficheskim opisaniem bolee 1000 sortov vinograda* [Essay on viticulture and winemaking with an ampelographic description of more than 1000 grape varieties]. Sankt-Peterburh. 1. 152. [in Russian].

25. Peliakh, M. A. and Okhremenko, N. S. (1982). *Rasskazy o vinogradarjah i vinodelah* [Stories about winegrowers and winemakers]. Kyshynev : Kartia Moldoveniaske. 144. [in Russian].

26. Potebnia, A. A. and Skrobyshevskiy, V. Y. (1906). *Rukovodstvo po vinogradarstvu* [Guideline of winemaking]. Sankt-Peterburh : yzdanye A. F. Devryena. 464. [in Russian].

27. Serbulenko, A. (1866). *Kratkoe prakticheskoe nastavlenie, kak lechit' bolezni' vinograda* [Brief practical guidance on how to treat grape disease]. Symferopol : typ. Tavrycheskoho hubernskoho pravleniya, 13. [in Russian].

28. Tayrov, V. E. (1891). *Bibliograficheskij ukazatel' knig, broshjur i zhurnal'nyh statej po vinogradarstvu i vinodeliju, napechatannyh s 1755 po 1890g. vkljuchitel'no* [Bibliographic index of books, brochures and journal articles on viticulture and winemaking, printed from 1755 to 1890. inclusive]. Sankt-Peterburh : typo-lyt. Vyneke, 196. [in Russian].

29. Tayrov, V. E. (1915). *Vinogradnoe vino i alkoholizm* [Grape wine and alcoholism]. Odessa : typ. pod fyrmoiu «Vestnyk Vynodelyia», 24. [in Russian].

30. Khovrenko, M. and Kazarynov, N. (1901). *Kul'tura vinograda v razlichnyh formah. Opyty na formirovochnom otdele vinogradnika Imperatorskogo Nikitskogo sada* [Culture grapes in various forms. Experiments on the forming department of the vineyard of the Imperial Nikitsky garden.]. Symferopol : typ. S. Spyro. 36. [in Russian].

31. Tsabel, N.E. (1871). *Vinogradnye sorta po oblastjam. Sokrashhennyj perevod sochinenija Ampelographie universelle, par le C-te Odart. Formirovanie kusta i opisaniye plodov sortimenta vinogradnyh loz Imperatorskogo Nikitskogo sada* [Grape varieties by region. Abridged translation of the work of Ampelographie universelle, par le C-te Odart. Formation of the bush and description of fruits of the assortment of vines in the Imperial Nikitsky garden.]. Symferopol : typ. S. Spyro. 223. [in Russian].

32. Tsabel, N. E. (1872). *Nauchnye dannye, odnosjashhiesja k iskusstvennomu udobreniju vozdelyvaemyh pochv voobshhe, i vinogradnikov v osobennosti* [Scientific data relating to artificial fertilization of cultivated soils in general, and vineyards in particular]. Odessa. 31. [in Russian].

33. Tsabel, N. E. (1873). *Rukovodstvo po vinogradarstvu s atlasom risunkov* [Guide to viticulture with atlas drawings]. Odessa : typ. L. Nytche, 166. [in Russian].

34. Viala, P. and Vermorel, V. eds. (1901–1910). *Traité Général de Viticulture. Ampelographie* [General Viticulture Treaty. Ampelography]. Paris : Et. Masson. 7. [in French].

Рецензент:

Коваленко Н.П., д.і.н., с.н.с.

Надійшла до редакції 14.06.2019 р.